

# Noten

## Inleiding

- 1 Deze inleiding is in belangrijke mate gebaseerd op G. Voerman, 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie' in: K. Aarts en H. van der Kolk, red., *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet*, Amsterdam, 2005, 44-63.
- 2 A. Kreppel, *The European Parliament and Supranational Party System*, Cambridge, 2002, 89.
- 3 Deze verkiezingsprogramma's zijn gescand en te raadplegen op de website van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen ([www.dnpp.nl](http://www.dnpp.nl)).
- 4 pvdA, *Verkiezingsprogramma 1956*, 5; J.W.L. Brouwer, 'Buitenlandse Zaken: een eenzaam "Atlanticus" tussen "Europeanen"', in: J.J.M. Ramakers, red., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*. Deel IV: *Het kabinet-Drees II 1951-1952*. In *de schaduw van de Koreacrisis*, Nijmegen, 1997, 649-694, 662.
- 5 R. Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme. De Britse en de Nederlandse sociaal-democratie, de nationale staat en de Europese integratie*, Deventer, 1992, 490.
- 6 KVP, *Verkiezingsprogramma 1952*, 6; KVP, *Werkprogramma 1956*. Voor *Christendom, Vrijheid en Welvaart*, 4; zie ook J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*. Deel I: *Herkomst en groei (tot 1963)*, Nijmegen, 1995, 292 en 446-447.
- 7 ARP, *Program van Actie van de Anti-revolutionaire Partij 1956*, 19-20.
- 8 vvd, *Verkiezingsprogramma van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie 1952*, 6.
- 9 G.A. van der List, *De macht van het idee. De vvd en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994*, Leiden, 1995, 113.
- 10 CHU, *Verkiezingsmanifest 1959*, 3.
- 11 G. van Oudenhove, *Twintig jaar klein Europa 1950-1970*, Brussel, 1970, 13-20.
- 12 Kreppel, *The European Parliament and Supranational Party System*, 54; A. Stempels, *Europese smidse. Inrichting en werkwijze van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, waarin opgenomen de volledige Nederlandse tekst van het verdrag tot oprichting van de E.G.K.S.*, Leiden, 1956, 17-18.
- 13 Brouwer, 'Buitenlandse Zaken', 652-675.
- 14 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw*, Amsterdam, 1980, 216.
- 15 A. Bos, J. van Merriënboer en J. Pekelder, 'Het parlement', in: C. van Baalen en J. Ramakers, red., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*. Deel V: *Het kabinet-Drees III 1952-1956*. *Barsten in de brede basis*, Den Haag, 2001, 55-146, 84.
- 16 J.B. Dik, *Christen-democraten en Europa. Een onderzoek naar de houding van de ARP, de CHU en de KVP ten aanzien van de Europese samenwerking en eenwording 1945-1980*, Groningen, 1980, 12-15, 21.
- 17 J.W. Brouwer en J. van Merriënboer, 'Lopende en onomstreden zaken', in: J.W. Brouwer en P. van der Heiden, red., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*. Deel VI: *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II 1956-1959*. *Het einde van de rooms-rode coalitie*, Den Haag, 2004, 103-141, 107-110; W.J.P. Hermans, 'Europese integratie: nationaal of supranationaal', in: idem e.a., red., *Leidraad bij de geschiedenis van de Europese integratie*, Alkmaar, 1991, 19-32, 23.
- 18 Brouwer en Van Merriënboer, 'Lopende en onomstreden zaken', 109.
- 19 Van der List, *De macht van het idee*, 139.
- 20 Brouwer en Van Merriënboer, 'Lopende en onomstreden zaken', 107.
- 21 *De Banier*, 8 februari 1979.

- 22 G.P.V., *Den vaderland getrouwe...Verkiezingsmanifest*, 1962, 6-7.
- 23 P.S.P., *Waar het om gaat bij de verkiezingen. Programma 1967-1971*, 45.
- 24 Van Oudenhove, *Twintig jaar klein Europa 1950-1970*, 35.
- 25 G. van Oudenhove, *The Political Parties in the European Parliament. The first ten years (September 1952 – September 1962)*, Leiden, 1965, 10-12. Tot directe verkiezing zou zijn overgegaan wanneer de EDG was aangenomen (de Gemeenschappelijke Vergadering zou ook het parlementair orgaan van de EDG zijn geworden); zie Stempels, *Europese smidse*, 18.
- 26 K.V.P., *Verkiezingsmanifest 1959*, 1.
- 27 Kreppel, *The European Parliament and Supranational Party System*, 57, 61.
- 28 Kreppel, *The European Parliament and Supranational Party System*, 58-59.
- 29 A. Baas en J.A. Winter, red., *Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap. Tekst en jurisprudentie*, Deventer, 2004, artikel 190, lid 4, 758.
- 30 Dik, *Christen-democraten en Europa*, 30-31; J.B. Dik en S. Singelsma, 'ARP, CHU, d'66, pvdA en vvd en de Europese samenwerking en eenwording, 1945-1980', in: *Nieuw Europa*, 7 (1981), nr. 1, 17-31, 26-27.
- 31 Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 469.
- 32 Dik, *Christen-democraten en Europa*, 53.
- 33 K.V.P., *Werkprogramma 1963. De wereld van morgen*, 16.
- 34 Dik en Singelsma, 'ARP, CHU, d'66, pvdA en vvd', 24.
- 35 *Europese Verkiezingen. Een Parlement met 410 zetels*, Luxemburg, 1977, 6.
- 36 Hermans, 'Europese integratie: nationaal of supranationaal', 26-27.
- 37 ARP, *Program van Aktie 1971-1975*, 19-20.
- 38 Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 488; zie ook *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie*, Amsterdam, 1972, 42.
- 39 *Nederlandse Staatscourant*, 28 mei 1973.
- 40 B. Rittberger, *Building Europe's Parliament. Democratic Representation Beyond the Nation-State*, Oxford, 2005, 114-142; Kreppel, *The European Parliament and Supranational Party System*, 66.
- 41 *Keesings Historisch Archief*, 22 juni 1979, 387.
- 42 *Europese Verkiezingen*, 5.
- 43 Kreppel, *The European Parliament and Supranational Party System*, 71.
- 44 D.J. Elzinga, *Het Nederlandse kiesrecht*, Deventer, 1997, 272-285.
- 45 *Trouw*, 6 september 1978.
- 46 *Trouw*, 30 augustus 1978.
- 47 *Ons Burgerschap*, 16 september 1978.
- 48 G. Voerman, 'Partijformaties op Europees niveau. Van federaties naar Europartijen', in: *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2009, 191-221.
- 49 Edwin van Rooyen en Gerrit Voerman, 'Het einde van een tijdperk? De pvdA en het verlangen naar Europese partijvorming', in: Frans Becker, Menno Hurenkamp en Monika Sie Dhian Ho, red., *Het ongemak over Europa. WBS jaarboek 2008*, Amsterdam, 2008, 146-164.

## Hoofdstuk 1

- 1 *Trouw*, 9 juni 1979.
- 2 *Europa van morgen*, 13 september 1978, 420.
- 3 *NRC Handelsblad*, 16 mei 1979.
- 4 *NRC Handelsblad*, 1 februari 1979.
- 5 Walter J.P. Kok, Isaac Lipschits en Philip van Praag jr., 'The Netherlands', in: Karlheinz Reif, red., *Ten European elections. Campaigns and results of the 1979-1981 first direct elections to the European Parliament*, Brookfield, 1985, 153-165, 154.
- 6 *Trouw*, 26 mei 1979.
- 7 *CD-Actueel*, februari 1979.
- 8 Gerrit Voerman, *De vvd visueel. Liberale affiches in de twintigste eeuw*, Amsterdam, 2008, 98.
- 9 *Ibidem*.
- 10 *Roos in de vuist*, 4 december 1978; *Links-af*, mei 1979.
- 11 Kok, Lipschits en Van Praag jr., 'The Netherlands', 156-157.
- 12 Van Rooyen en Voerman, 'Het einde van een tijdperk?'
- 13 Geciteerd door M. van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003*, Den Haag, 2003, 157-158.
- 14 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 159-161; zie ook *Democraat*, februari 1979.
- 15 Kok, Lipschits en Van Praag jr., 'The Netherlands', 157.

- 16 Paul Lucardie, Wijbrandt van Schuur en Gerit Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief*, Leiden, 1999, 46.
- 17 *dde Volkskrant*, 8 juli 1978; *Radikalenkrant*, 7 maart 1988.
- 18 *Ons Burgerschap*, 11 februari 1978.
- 19 *De Banier*, 4 januari 1979.
- 20 E-mail W. Leschot aan N. Van de Walle, 8 december 2008.
- 21 Kok, Lipschits en Van Praag, 'The Netherlands', 158-159.
- 22 Kok, Lipschits en Van Praag, 'The Netherlands', 158.
- 23 *dde Volkskrant*, 8 mei 1979; *Trouw*, 22 mei 1979.
- 24 *Trouw*, 17 oktober 1978.
- 25 *de Volkskrant*, 7 juni 1979.
- 26 Kok, Lipschits en Van Praag, 'The Netherlands', 165.
- 27 *Nieuwsblad van het Noorden*, 22 mei 1979.
- 28 *de Volkskrant*, 8 mei 1979.
- 29 Kok, Lipschits en Van Praag, 'The Netherlands', 153.
- 30 *Het Parool*, 11 juni 1979.

## Hoofdstuk 2

- 1 Isaac Lipschits, 'The Netherlands', in: Juliet Lodge, red., *Direct elections to the European Parliament 1984*, Basingstoke, 1986, 211-227, 221.
- 2 *de Volkskrant*, 10 oktober 1983.
- 3 *Trouw*, 24 januari 1984.
- 4 Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 489.
- 5 *Voorwaarts*, 26 maart 1984.
- 6 *de Volkskrant*, 26 mei 1984.
- 7 *de Volkskrant*, 13 juni 1984.
- 8 Voerman, *De vvd visueel*, 106.
- 9 *Democraat*, 5 april 1984.
- 10 *Democraat*, 17 mei 1984.
- 11 *Trouw*, 6 december 1983.
- 12 Lucardie, Van Schuur en Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie?*, 54-56; *de Volkskrant*, 27 augustus 1983.
- 13 *NRC Handelsblad*, 28 september 1983.
- 14 *de Volkskrant*, 14 mei 1984.
- 15 *Limburgs Dagblad*, 18 april 1984; e-mail W. Leschot aan N. van de Walle, 7 januari 2009.
- 16 *de Volkskrant*, 14 juni 1984.

- 17 *Trouw*, 28 mei 1984.
- 18 *NRC Handelsblad*, 17 mei 1984.
- 19 *de Volkskrant*, 28 mei 1984.
- 20 *Trouw*, 28 mei 1984.
- 21 Lipschits, 'The Netherlands', 221; *de Volkskrant*, 14 juni 1984.
- 22 Lipschits, 'The Netherlands', 221; *NRC Handelsblad*, 18 mei 1984.
- 23 Lipschits, 'The Netherlands', 222.
- 24 *Trouw*, 28 mei 1984.
- 25 *NRC Handelsblad*, 12 april 1984.
- 26 *Trouw*, 19 juni 1984.
- 27 *Voorwaarts*, 16 september 1984.
- 28 *Nieuwsblad van het Noorden*, 15 juni 1984.
- 29 *Trouw*, 15 juni 1984.
- 30 *Ons Burgerschap*, september 1994, 88.

## Hoofdstuk 3

- 1 Hermans, 'Europese integratie: nationaal of supranationaal', 29.
- 2 Kreppel, *The European Parliament and Supranational Party System*, 76-77.
- 3 *Keesings Historisch Archief*, 1986.
- 4 Geciteerd door Voerman, 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie', 55.
- 5 *de Volkskrant*, 29 april 1989.
- 6 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 254-255.
- 7 *de Volkskrant*, 20 februari 1989.
- 8 *NRC Handelsblad*, 20 februari 1989.
- 9 *NRC Handelsblad*, 3 februari 1989.
- 10 *de Volkskrant*, 6 maart 1989.
- 11 Voerman, *De vvd visueel*, 109.
- 12 *CD/Actueel*, 29 april 1989; *NRC Handelsblad*, 13 april 1989.
- 13 *Trouw*, 2 november 1988.
- 14 *Trouw*, 4 november 1988.
- 15 *Ons Burgerschap*, 7 maart 1989.
- 16 *Trouw*, 14 juni 1989.
- 17 Verkiezingsprogramma God met Ons 1989.
- 18 *De Tijd*, 12 mei 1989; *de Volkskrant*, 3 november 1988; *Trouw*, 14 juni 1989.
- 19 *Trouw*, 14 juni 1989.
- 20 Verkiezingsprogramma Centrumdemocraten 1989.
- 21 *de Volkskrant*, 7 april 1989.
- 22 *Trouw*, 31 mei 1989.
- 23 *Trouw*, 6 juni 1989; *de Volkskrant*, 14 juni 1989.
- 24 *de Volkskrant*, 15 juni 1989.

- 25 *de Volkskrant*, 14 juni 1989.
- 26 *de Volkskrant*, 29 april 1989.
- 27 *Nieuwsblad van het Noorden*, 6 juni 1989.
- 28 *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 juni 1989.
- 29 *de Volkskrant*, 29 april 1989.
- 30 *Democraat*, 12 juli 1989.
- 31 *Democraat*, 24 december 1993, juli 1994.
- 32 *Ons Burgerschap*, juni 1989.

#### Hoofdstuk 4

- 1 *NRC Handelsblad*, 1 oktober 1991.
- 2 Commissie Hoofdlijnen, *Ongebroken lijnen. Een liberaal perspectief*, Den Haag, 1990, 10.
- 3 R. Harmsen, 'Euroscepticism in the Netherlands: Stirrings of Dissent', in: *European Studies*, 20 (2004), 99-126, 103-109; Van der List, *De macht van het idee*, 413-416.
- 4 G. Zalm, *De romantische boekhouder*, Amsterdam, 2009, 323-331.
- 5 R.A. Wessel, 'Een grondwet voor Europa' in: Aarts en Van der Kolk, red., *Nederlanders en Europa*, 19-43, 26.
- 6 G. Voerman, 'Partijformaties op Europees niveau'
- 7 Kreppel, *The European Parliament and Supranational Party System*, 83-84.
- 8 *Vrijheid en Democratie*, november 1993; Van der List, *De macht van het idee*, 417-421.
- 9 Voerman, *De vvd visueel*, III-112.
- 10 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 283.
- 11 *NRC Handelsblad*, 29 januari 1994.
- 12 SGP, GPV, RPF, *Euromanifest Europese verkiezingen 1994*.
- 13 *Elsevier*, 10 juli 1993.
- 14 *NRC Handelsblad*, 7 juni 1994.
- 15 *de Volkskrant*, 29 september 1992.
- 16 *NRC Handelsblad*, 28 mei 1994.
- 17 Bart van Deelen, 'The Benelux', in: Juliet Lodge, red., *The 1994 elections to the European Parliament*, Londen, 1996, 40-53.
- 18 *NRC Handelsblad*, 28 mei 1994.
- 19 *de Volkskrant*, 1 juni 1994.
- 20 *de Volkskrant*, 10 juni 1994.
- 21 *NRC Handelsblad*, 10 juni 1994.
- 22 *Trouw*, 10 juni 1994; *de Volkskrant*, 10 juni 1994.
- 23 *NRC Handelsblad*, 7 juni 1994.
- 24 *Trouw*, 10 juni 1994
- 25 *de Volkskrant*, 10 juni 1994.
- 26 *Ons Burgerschap*, september 1994, 88-89.

#### Hoofdstuk 5

- 1 Kreppel, *The European Parliament and Supranational Party System*, 87-89.
- 2 *Trouw*, 9 juni 1999.
- 3 J.J.A. Thomassen, 'Nederlanders en Europa. Een bekoelde liefde?', in: Aarts en Van der Kolk, red., *Nederlanders en Europa*, 64-86, 66-67.
- 4 *NRC Handelsblad*, 3 juni 1999.
- 5 Joep Dohmen, *Europese idealisten. Een chroniek scandalieuze van het Europees Parlement*, Nijmegen, 1999, 219-224; H. van der Kolk, 'The Netherlands', in: J. Lodge, red., *The 1999 Elections to the European Parliament*, New York, 2000, 160-170, 166-167; *NRC Handelsblad*, 3 juni 1999.
- 6 Berend de Boer e.a., 'Kroniek 1999. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1999', in: *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2000, 13-92, 64-65.
- 7 *de Volkskrant*, 7 juni 1999.
- 8 *de Volkskrant*, 6 mei 1999.
- 9 *de Volkskrant*, 26 juni 1998.
- 10 *Vrij Nederland*, 3 februari 2001.
- 11 *Trouw*, 9 november 1998.
- 12 *Vlugschrift*, 6 februari 1999.
- 13 pvda, *Europa is van iedereen*, z.j., z.pl. 1.
- 14 Voerman, *De vvd visueel*, 112.
- 15 *Vrijheid en Democratie*, maart 1999.
- 16 *GroenLinks magazine*
- 17 *Reformatorsch Dagblad*, 29 december 1998; *de Banier*, 21 januari 1999.
- 18 *Reformatorsch Dagblad*, 4 juni 1999.
- 19 *De Tribune*, 14 februari 1997.
- 20 Bericht Algemeen Nederlands Persbureau, 26 augustus 1998.
- 21 'Luc Sala – kandidaat Europarlement'; [net.info.nl/kleurnet/europarl.htm](http://net.info.nl/kleurnet/europarl.htm), 19 mei 1999.
- 22 Europees Partijprogramma 1999, 2.
- 23 *Vrijheid en Democratie*, juni 1999.
- 24 *de Volkskrant*, 7 juni 1999.
- 25 *NRC Handelsblad*, 11 juni 1999.
- 26 *Trouw*, 14 juni 1999.
- 27 *CD/Actueel*, 19 juni 1999.
- 28 *De Banier*, 24 juni 1999.
- 29 *GroenLinks magazine*, juli 1999.
- 30 *Leeuwarder Courant*, 11 juni 1999.

## Hoofdstuk 6

- 1 *Trouw*, 11 juni 2004. Dit hoofdstuk is vooral gebaseerd op Gerrit Voerman, 'Les élections européennes aux Pays-Bas', in: Pascal Delwit en Philippe Poirier, red., *Parlement puissant, électeurs absents? Les élections européennes de juin 2004*, Brussel, 2005, 115-130.
- 2 *Trouw*, 11 juni 2004.
- 3 Het stemmenpercentage van de Christen-Unie-SGP is hierbij niet inbegrepen, omdat beide partijen in de Tweede Kamer wel met het Verdrag van Nice instemden – overigens niet omdat zij de Europese eenwording onderschreven, maar vanwege aan de nieuwe lidstaten gedane beloften. Wanneer het stemmenaandeel van de Christen-Unie-SGP wordt meegeteld, stijgt het percentage sceptische kiezers tot een kwart.
- 4 *Handelingen van de Tweede Kamer*, 21 november 2001, 26-1880.
- 5 *Handelingen van de Tweede Kamer*, 21 november 2001, 26-1872.
- 6 W.S.P. Fortuyn, *Zielloos Europa. Tegen een Europa van technocraten, bureaucratie, subsidies en onvermijdelijke fraude*, Utrecht, 1997, 104.
- 7 W.S.P. Fortuyn, *Beklemmend Nederland*, Utrecht, 1995, 193.
- 8 Harmsen, 'Euro-scepticism in the Netherlands: Stirrings of Dissent', 109.
- 9 *Democraat*, januari 2004.
- 10 R. Koole en L. Raap, 'Euroscopsis en de sociaal-democratie in Nederland', in: H. Vollaard en B. Boer (red.), *Euroscopsis in Nederland*, Utrecht 2005, 109-128, 118-119.
- 11 Werkgroep politiek-inhoudelijke koers (commissie-De Boer), *De kaasstolp aan diggelen. De pvda na de dreun van 15 mei*, Amsterdam 2002, p. 34.
- 12 pvda, 'Een sterk en sociaal Europa', in: *Verkiezingen van het Europese Parlement 10 juni 2004. Bijgebracht door het Departement Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden*, Amsterdam, 2004, 119-135, 120.
- 13 cda, 'Voor een eigen plek in Europa', in: *Verkiezingen van het Europese Parlement 10 juni 2004*, 55-67, 55.
- 14 GroenLinks, 'Eigenwijs Europees: Laat Europa niet rechts liggen', in: *Verkiezingen van het Europese Parlement 10 juni 2004*, 171-215, 172.
- 15 *NRC Handelsblad*, 19 december 2003.
- 16 vvd, 'Een liberaal Europa', in: *Verkiezingen van het Europese Parlement 10 juni 2004*, 95-97, 95.
- 17 *NRC Handelsblad*, 7 juni 2004.
- 18 *Democraat*, januari 2004.
- 19 H. Vollaard, 'Euroscopsis en protestantisme in Nederland', in: H. Vollaard en B. Boer, red., *Euroscopsis in Nederland*, Utrecht, 2005, 151-176, 161-170.
- 20 ChristenUnie-SGP, 'Geloofwaardige keuze. Manifest voor Christelijke politiek in Europa', in: *Verkiezingen van het Europese Parlement 10 juni 2004*, 219-235, 219.
- 21 *Reformatisch Dagblad*, 3 juni 2004.
- 22 *De Tribune*, 17 oktober 2003.
- 23 Nieuw Rechts, 'Verkiezingsprogramma Nieuw Rechts', in: *Verkiezingen van het Europese Parlement 10 juni 2004*, 273-278, 273.
- 24 P. van Buitenen, *In de loopgraven van Brussel. De slag om een transparant Europa*, Baarn, 2004.
- 25 *de Volkskrant*, 28 februari 2004.
- 26 *NRC Handelsblad*, 11 juni 2004.
- 27 *Leeuwarder Courant*, 22 mei 2004.
- 28 *Haagsche Courant*, 2 juni 2004; bericht ANP, 2 juni 2004.
- 29 *NRC Handelsblad*, 25 mei 2004.
- 30 *NRC Handelsblad*, 29 september 2003.
- 31 *NRC Handelsblad*, 3 juni 2004.
- 32 *Trouw*, 11 juni 2004.
- 33 Joop Hippe e.a., 'Kroniek 2004. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2004', in: *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2005, 14-105, 36-39.
- 34 *NRC Handelsblad*, 11 juni 2004.

## Hoofdstuk 7

- 1 Dit hoofdstuk is grotendeels gebaseerd op Paul Lucardie, 'De campagne: David tegen Goliath?', in: Aarts en Van der Kolk, *Nederlanders en Europa*, 104-122; met dank aan de auteur.
- 2 *De Telegraaf*, 10 mei 2005.
- 3 *NRC Handelsblad*, 4 juni 2005.
- 4 *NRC Handelsblad*, 18 april 2005.
- 5 *NRC Handelsblad*, 18 mei 2005.
- 6 *NRC Handelsblad*, 25 september 2003.
- 7 *Reformatisch Dagblad*, 27 mei 2005.

- 8 *Reformatisch Dagblad*, 31 mei 2005.  
 9 *Reformatisch Dagblad*, 23 mei 2005, *NRC Handelsblad*, 31 mei 2005.  
 10 *NRC Handelsblad*, 12 en 14 mei 2005.  
 11 [www.regering.nl/Actueel/Pers\\_en\\_nieuws\\_berichten/2007/juni/23/Akkoord\\_over\\_nieuw\\_Europees\\_verdrag](http://www.regering.nl/Actueel/Pers_en_nieuws_berichten/2007/juni/23/Akkoord_over_nieuw_Europees_verdrag), 25 april 2009.

## Hoofdstuk 8

- 1 *NRC Handelsblad*, 30 augustus 2007; [www.europa-nu.nl/9353000/1/j9vvh6nfo8temvo/vhofm7a4wkvo](http://www.europa-nu.nl/9353000/1/j9vvh6nfo8temvo/vhofm7a4wkvo) (26 april 2009).  
 2 *Trouw*, 27 juni 2007.  
 3 *NRC Handelsblad*, 22 september 2007.  
 4 *Trouw*, 26 september 2007.  
 5 *de Volkskrant*, 26 september 2007.  
 6 *Handelingen Tweede Kamer*, 3 juni 2008, 91-6473.  
 7 *Nederlands Dagblad*, 19 juni 2008.  
 8 D66, *Europa gaat om mensen! Verkiezingsprogramma D66 voor het Europees Parlement*, 6.  
 9  
 10 [europa2009.cda.nl/verkiezingsprogramma.aspx](http://europa2009.cda.nl/verkiezingsprogramma.aspx)  
 11 CDA, *Kracht en ambitie! Verkiezingsprogramma 200-2014*, 3, 6.  
 12 *de Volkskrant*, 29 november 2008.  
 13 *de Volkskrant*, 2 maart 2009.  
 14 PvdA, *Verkiezingsprogramma Europees Parlement 2009-2014*, 6, 27.  
 15 Liber, 7 november 2008.  
 16 VVD, *Voor een werkend Europa*, 2.  
 17 Email Dimitri Gilissen, medewerker communicatie en bestuurszaken VVD, 21 april 2009.  
 18 *de Volkskrant*, 25 juni 2008.  
 19 GroenLinks, *Nieuwe energie voor Europa. Verkiezingsprogramma Europees Parlement 2009-2014*, 2, 36.  
 20 ChristenUnie-SGP, *Samenwerken ja, superstaat nee*, 6.  
 21 SP, *Een beter Europa begint in Nederland*, 9.  
 22 Zie [www.pvv-europa.nl/index.php?option=com\\_content&view=article&id=3&Itemid=3](http://www.pvv-europa.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=3),

- [24 april 2009](http://www.pvv-europa.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=3)  
 23 Zie [www.pvv-europa.nl/index.php?option=com\\_content&view=article&id=4&Itemid=2](http://www.pvv-europa.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=4&Itemid=2), 24 april 2009  
 24 De Groenen, *Partijprogramma 2008*, 1.  
 25 Newropeans, *Samen Europa veranderen!*, 6.  
 26 Newropeans, *Samen Europa veranderen!*, 8.  
 27 Zie [www.libertas.eu/nl/about-us](http://www.libertas.eu/nl/about-us)  
 28 Zie [www.leeuwarderklokkenluiders.nl](http://www.leeuwarderklokkenluiders.nl), 27 april 2009.  
 29 *Het Parool*, 15 april 2009.  
 30 Zie [www.europa-nu.nl](http://www.europa-nu.nl) en [www.regering.nl](http://www.regering.nl), 27 april 2009.  
 31 *de Volkskrant*, 15 april 2009.  
 32 'Nieuw Haags Peil', 19 april 2009; zie [www.peil.nl](http://www.peil.nl).

## Slot

- 1 Zie D.J. Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998*, Amsterdam/Antwerpen, 2002; Gerrit Voerman, 'De onstuitbare opmars van het private in de politiek', in: Hans Renders en Gerrit Voerman, red., *Privé in de politieke biografie*, Amsterdam, 2007, 15-23; en Gerrit Voerman, 'De teloorgang van het politieke affiche', in: *Friesch Dagblad*, 16 januari 2003.  
 2 Tussen de beëindiging van het staatssecretarisschap van Aar de Goede en zijn lijsttrekkerschap bij de Europese verkiezingen van 1979 zat een periode van ongeveer anderhalf jaar.  
 3 K. Reif en H. Schmitt, 'Nine second-order national elections. A conceptual framework for the analysis of European election results', in: *European Journal of Political Research*, 8 (1980), 3-44.  
 4 Dit deel is gebaseerd op Voerman, 'Partijformaties op Europees niveau. Van federaties naar Europartijen', 215, zie hier ook voor de literatuurverwijzingen.  
 5 S. Hix, *What's wrong with the European Union and how to fix it*, Cambridge, 2008, 160-163.